

УДК 811.161.2373.23373.7373.42-022.215

ЕТНОНІМ *МОСКАЛЬ* ЯК КОМПОНЕНТ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕМ І ПАРЕМІЙ: ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Дарія Якимович-Чапран

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
катедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1, кімн. 233, Львів, Україна, 79001,
тел. (0322) 239 43 55
e-mail: darusja.jak@gmail.com*

Виокремлено конотативні семи етноніма *москаль* на основі компонентного аналізу українських стійких висловів: прислів'їв, приказок, фразем, зафіксованих у збірнику М. Номиса, “Фразеологічному словнику української мови” та у “Словнику стійких народних порівнянь” О. Юрченка та А. Івченка. Дослідження внутрішньої форми (за О. Потєбнею) фразеологічних одиниць із названим компонентом засвідчило, що в українській етнокulturі найменування *москаль* має гостро негативну конотативну семантику. Представники російської нації завжди сприймалися як віроломний, брехливий народ, у поведінці якого превалює агресія і жорстокість, а також здатність швидко прищеплювати свої погляди і моделі поведінки іншим етносам.

Ключові слова: конотація, етнонім, сема, внутрішня форма, фразема, ідіома, аксіологічний компонент значення.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2020.72.10922>

Актуальність. Серед новітніх викликів, що постали перед національними спільнотами світу, провідні місця посідають глобалізаційні процеси і гібридні війни, надзвичайно важливою складовою яких є технології інформаційних маніпуляцій та нейролінгвістичного програмування. Тож проблема пошуку виявів власної ідентичності знову дуже гостро постала і перед націями з багатовіковою державною традицією, і тим паче, перед тими, які позбулися підколоніального статусу всього кілька десятиліть тому. Щораз чіткіше стає зрозуміло, що запорукою самозбереження кожної нації є усвідомлення власної самобутності, яка виражається у всій множині уявлень народу про свій генезис, історичну долю, культуру, традиції, релігію, мову [16: 222]. Феномен ідіоетнічності багатоаспектний, тому поглиблено вивчати його слід зі залученням сучасних методик. І тут особливої вагомості набувають етнолінгвістичні студії, завдяки яким ми пізнаємо, як через семантику слів, їх внутрішню форму та комбінаторику віддзеркалюється національно специфічне бачення світу. Адже геніальна теза В. фон Гумбольдта про те, що “різні мови – це зовсім не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різні бачення її” [6: 375], сформульована ще в першій половині XIX ст., не просто не втратила своєї актуальності, а з кожним роком набуває все більшого значення як засаднича для лінгвокультурології.

Постановка проблеми, мета дослідження. Етимологічні та семасіологічні студії останніх десятиліть дали теоретичній лінгвістиці підстави визнати, що, власне,

семи є найменшими змістовими одиницями, “своєрідними атомами когнітивно-семантичного простору” і що їх комбінаторика “видозмінює семантику мовних одиниць, слугуючи основою будь-яких семантичних змін у мовах” [11: 38, 39]. У такому разі потенціал поєднуваності сем видається безмежним і він забезпечує розмаїття не лише лексичної, але й фонової семантики слів у різних мовах світу, причому, як резонно зауважує В. Мусієнко, навіть будь-яка універсалія може набути національно специфічних рис через відповідну акцентуацію в тій чи тій етнокulturі [12: 131]. Зважаючи на сказане вище, вчений закликає до пошуку зафіксованих у словах національних стереотипів (підкреслення “однієї з вірогідних сем” [12: 133]) та національно-культурних конотацій (додаткових, у тім числі оцінних відтінків, “які зумовлені особливостями суспільного життя” [12: 133]). Для досліджень у вказаному напрямі важливою методологічною засадою є цінне спостереження В. Гака про те, що “розвиток значення слова чи його кореня може виявлятися в мові трояко: 1) у нових значеннях самого слова; 2) в утворенні похідних слів; 3) у формуванні фразеологічних одиниць, до яких увіходить це слово” [4: 694]. Властиво, на особливостях вияву семантики лексеми як компонента фразеологізмів ми й зосередимо свою увагу, оскільки вважаємо, що стійкі словосполучення належать до найяскравіших маркерів етнолінгвістичної специфіки кожної мови. У зв’язку з цим **за мету** пропонованої розвідки ми ставимо визначити лінгвокультурні конотації етнонімів, що виступають компонентами українських ідіом. Дослідження провадимо, опираючись на засадничий принцип, що внутрішня форма фразем відображає етнокультурні пріоритети, психологічні, моральні установки культурної спільноти [10: 252]. Дефініюючи поняття “внутрішня форма”, керуємося вченням О. Потебні, який трактував це явище як образну основу і спосіб, що ним ця основа виражається [15: 175]. Під поняттям “фразеологічні одиниці” ми розуміємо, крім власне фразем, також прислів’я, приказки і загадки. Таке широке трактування є традиційним для українського мовознавства. Воно було сформульоване ще в працях О. Потебні [15: 485–520] й актуалізується в дослідженнях сучасних лінгвістів [23; 14; 8; 2 та ін.].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На особливому місці фраземного фонду в системі мови, а також на його ролі в конструюванні колективної мовної свідомості наголошував В. Жайворонок, який стверджував, що ідіоматичні вирази – це та сфера мовної діяльності, “де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету” [8: 33]. Відомий український фразеолог Л. Авксент’єв на підставі багаторічних спостережень за походженням і видозмінами фразеологічних одиниць дійшов висновку, що майже в усіх випадках в основі переосмислення первісно вільної словосполучення лежить певний образ, значуща ознака чи дія, зміст якої проєктується на новоутворений фразеологізм [1: 29], а тому за базу семантики фразеологізмів служить “етимологічний елемент змісту, який є не що інше, як залишкове уявлення про будь-який факт, явище, подію” [1: 35]. Доцільно визнати, що українські вчені-філологи дотепер звертали небагато уваги на особливості функціонування та семантики етнонімів у нашій мові. Серед доступних нам праць хочемо відзначити наукові статті Т. Сукаленко [23] та Ю. Сілецького [17], а також науково-публіцистичну статтю І. Фаріон [26]. Т. Сукаленко зосередилася на аксіологічному забарвленні лексеми *москаль*, але вивела його лише на підставі аналізу художніх текстів XIX ст. Ю. Сілецький досліджує стереотипне сприйняття єврея (жида) в традиційній культурі українців, але концентрується на етнологічному аспекті проблеми і майже не залучає мовних фактів

і методології. І. Фаріон висвітлює лексикографічну презентацію етноніма *москаль* та множини його кодифікованих значень в українській мові. Саме тому ми й вирішили розширити відомості про стереотипне та аксіологічне бачення різних етносів очима українського народу, закріплене у внутрішній формі стійких висловів як мовних одиниць, що ведуть свій генезис із фольклорної стихії, а отже, якнайкраще репрезентують колективне розуміння стрижневого образу. Метод компонентного аналізу фразеологічного матеріалу допомагає встановити, які саме елементи народних уявлень і знань про етноси, що з ними впродовж не одного століття українці співіснували, спілкувалися, сусідили, відобразилися в ідіоматиці, а значить, відіграли роль у формуванні світоглядних засад нашого народу і його самоідентифікації.

Основою джерельної бази пропонованого дослідження стала збірка М. Номиса “Українські прислів'я, приказки і таке інше” [25]. Вважаємо цю фразеологічну працю максимально репрезентативною, позаяк, по-перше, вона вийшла у світ 1864 р., а тоді публікації фольклорних матеріалів не піддавались такій жорсткій цензурі, як, наприклад, після Емського указу 1876 р., а тим паче в часи радянського тоталітарного режиму; по-друге, матеріали, наведені в ній, походять з усієї української мовної території, тому можуть вважатися достатньо об'єктивною вибіркою. Дані основного джерела доповнено стійкими висловами з “Фразеологічного словника української мови” [23] та “Словника стійких народних порівнянь” О. Юрченка та А. Івченка [28], які містять поодинокі фраземи з компонентами-етнонімами.

Виклад основного матеріалу. У процесі великого дослідження етнонімів-компонентів українських ідіоматичних виразів усього було зафіксовано 15 базових найменувань, зокрема, *варяг, волох, грек, жид, литвин, лях, москаль, мурин, німець, русин, татарин, турок, циган, чех, швед*. Майже кожне з них фігурує у мікроконтекстах фразем самостійно, а також у вигляді дериватів (прикметників, прислівників, корелятивів жіночого роду, а іноді й пародійованих чи перифрастичних дублетних найменувань, наприклад, *німчай, москва, циганський, по-турецьки, бацькун* тощо). Про конотативну семантику назв *жид* і *циган*, які є рекордсменами за частотністю вживання у складі ідіом, ми вже опублікували дві статті [29; 30]. У пропонованій розвідці зосередимося на детальному аналізі третьої за кількістю групи стійких словосполук, а саме тих, що містять компонент *москаль*.

Лексема *москаль* з'явилася в українській мові не пізніше початку XVI ст., позаяк дані Картотеки “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” свідчать, що в документі 1552 р. зафіксовано прізвище *Москалик*. А загальновідомо, що від апелятива-мотиватора до прізвища, яке містить демінутивний суфікс, мусить відбутися принаймні два такти словотворення. Правдоподібно, що на початках іменник *москаль* співіснував як словотвірний синонім із етнонімами *москвитинь* і *москва* зафіксованих відповідно в пам'ятках 1532 р. та 1582 р. Ще раніше ввійшли у вжиток споріднені з переліченими найменуваннями лексеми *Москва* ‘Велике князівство Московське’, *московский* ‘який стосується Великого князівства Московського’, а також назви мешканців указаної держави *москвіч* та *московька*, засвідчені в ранньосередньоукраїнських пам'ятках кінця XIV–XV ст. [20: 614]. Дуже показовим, на нашу думку, є той факт, що “Словарь русского языка XI–XVII веков” не фіксує жодної самоназви росіян ні у випуску на букву “м”, ані у випуску на букву “р” [18]. Це достовірний доказ того, що процеси етногенезу відбувалися в

Московському князівстві, а згодом царстві, дуже повільно і його мультикультурне населення навіть у XVII ст. не мислило себе як монолітний народ, а тим паче як протонація. Відповідно, українці та інші сусідні етноси доби Середньовіччя, очевидно, з великою часткою умовності іменували вихідців з тих земель народом. Виглядає, що в пам'ятках ішлося радше про підданців Московської держави.

Питання про походження іменника *москаль* у лівістичній науці є дискусійним. Так, укладачі “Етимологічного словника української мови”, слідом за М. Фасмером, стверджують, що слово є запозиченням із польської мови, де воно утворилося від хороніма *Москва* [7: 519]. Однак І. Огієнко спростовує це припущення, слушно аргументуючи тим, що в польській мовній практиці іменник досі залишається цілком непродуктивним, тимчасом як в українській він став вершиною значного за обсягом словотвірного гнізда [13: 118–121]. І справді, “Словар української мови” за редакцією Б. Грінченка фіксує 23 н. о., що походять від етноніма *москаль* [19: 447]. У старобілоруських пам'ятках слово було засвідчене вперше у 1588 р. і вживалося як синонім до *москвитинь* та *московить*. До речі, тим самим історичним періодом датуються в білоруській мові і похідні *москаликь* та *москоля* [9: 430]. Додатковим аргументом на користь того, що етнонім *москаль* виник таки на ґрунті українському чи українсько-білоруському і лише пізніше запозичений у сусідні мови (польську, словацьку та чеську) є той факт, що фразеологічні одиниці з таким компонентом здавна були поширені на Наддніпрянській Україні, населення якої мало безліч нагод добре пізнати менталітет та особливості поведінки сусіднього народу-окупанта. Натомість у Галичині XIX ст. аналізована лексема майже не вживалася через відсутність безпосередніх міжнаціональних контактів. Прикметно, що в збірнику “Галицько-руські приповідки” не зафіксовано жодної ідіоми зі словом *москаль*. Є лише три фраземи з компонентом *московський* [5: 412–413], причому всі вони взяті зі збірника прислів'їв Г. Ількевича, а цей етнограф досліджував терени Покуття, тобто крайнього південно-східного порубіжжя Галичини, де впродовж XVIII ст. масово селилися вихідці з Наддніпрянщини і Лівобережжя, які втікали від репресій Російської імперії. Автохтонні галичани перейняли етнонім *москаль* в активне користування аж на початку XX ст. у зв'язку з подіями Першої світової війни. А якби слово з'явилося первісно у польській мові, то воно насамперед було б запозичене у мову галицьких українців і аж згодом поширилося б на східні землі.

У структурі іменника *москаль* виокремлюється суфікс *-аль-*, що його І. Огієнко трактував як унікальний у парадигмі українських найменувань осіб за національною належністю [13: 120]. І справді, суфікс цей рідкісний у мові загалом, хоч за його допомогою утворено деякі інші часто вживані назви осіб за родом занять, як-от *скрипаль*, *коваль*, *стригаль*, *ткаля*, *праля*, *пряля*, а також назви осіб за особливостями зовнішньої тілобудови, як, наприклад, *носаль*, *горбаль*. І. Фаріон, посилаючись на польського дослідника Ф. Славського, відзначає експресивний відтінок спільнослов'янського суфікса *-al-* [26].

Суперечливим у мовознавчій літературі є також трактування семантики лексеми *москаль*, яка на базі основного значення ‘росіянин’ наприкінці XVIII ст. через метонімічне перенесення розвинула ще семему ‘солдат Російської армії’. Лексикографи XIX ст., Б. Грінченко, В. Даль, М. Комаров та ін., одностайно визначали етнонімічне значення як основне, а “солдат” – як побічне. Однак у словниках радянського періоду перелічені семему, очевидно за вказівкою цензури, були поміняні місцями, а саме слово *москаль* одержало ремарку “застаріле”, яка, насправді, в сучасній мові може бути доречною хіба для похідного значення ‘солдат’

[21: 808]. Урешті, найновіший “Великий тлумачний словник сучасної української мови”, зберігаючи радянський порядок подачі семем, коригує їх маркування: ‘солдат’ трактується як застаріле, а ‘росіянин’ – як розмовне [3: 541].

Варто зауважити, що в багатьох контекстах обидва значення іменника *москаль* важко піддаються розмежуванню, причому це стосується авторських текстів, рівно ж як і фольклорних. Наприклад, сучасна дослідниця Т. Сукаленко припустилася помилки, трактуючи ЛСВ *москаль*, у “Катерині” Т. Шевченка як ‘військовослужбовець’, хоча розлога цитата, яку сама ж авторка наводить у своїй статті, свідчить про актуалізацію семема ‘росіянин’ [23: 43]. Припускаємо, що власне така особливість аналізованого слова дала М. Номисові змогу оминати прискіпування царської цензури і вмістити до збірника півсотні фразеологічних одиниць, внутрішня форма абсолютної більшості яких засвідчує потужну негативну аксіологічну конотацію компонента *москаль*. Цікаво, що для того, аби не привертати зайвої уваги цензорів, укладач непослідовно користувався в записі слова малою буквою, тимчасом як норма вимагала для етнонімів уживання великої літери (це правило, зрештою, цілком витримане в орфографії всіх решта зафіксованих у книзі назв національностей). Однак авторською підказкою для вдумливого читача і дослідника є той факт, що всі паремії і фраземи зі словом *москаль* уміщені в тематичну групу висловів про характерні особливості представників різних народів.

Етнонім *москаль*, а також споріднені з ним найменування *москва*, *москалик*, *московський*, виступають компонентами 59 стійких висловів.

Внутрішня форма паремій і фразем із компонентом *москаль* засвідчує наявність у цього етноніма таких груп конотативних сем:

1. Семи з нейтральним оцінним забарвленням:

а) ‘відмінність від українців за мовною ознакою’ (всього 2 од.): *У ляхів – пани, на москві – реб’ята, а у нас – брати* [25: 76]; “Щоб ти зозулі не чув!” (каже баба). – “Мне и удод закует!” (одріка *москаль*) [25: 77];

б) ‘велика кількість населення’ (всього 2 од.): *Іде москаля так як трави* [25: 76]; “А багато було людей у церкві?” – “Людей, мамо, не було нікогисінько, тільки самі за себе *москалів* – так що й голки не було б де встромити” [25: 77].

2. Семи з негативним оцінним забарвленням:

а) ‘віроломство’ і ‘підступність’ (всього 4 од.+1 варіант): *3 москалем дружи, а камінь за пазухою держи* [25: 77]; *3 москалем бувай, та камінь в пазусі тримай* [25: 77]; *Варив чорт з москалем пиво та й солоду відрікся* [25: 77]; *Служив москві, Іване, а вона ж його гане* [Ном., 69]; *Москалеві годи як трясці, а все бісом дивиться* [25: 76];

б) ‘захланність’ (всього 2 од.): *Москалики, соколики, позаїдали ви наші волики, а як вернешь здорові, то поїсте і корови* [25: 76] (Виросло під час потерюхи з турками, за цариці Ганни Іванівни: військо на зимівлю приходило на Україну і брало, що йому треба) [25: 623]; *Москаль з їсть* [25: 411];

в) ‘небезпечний вплив на тих, з ким близько контактує’ (всього 10 од.+ 1 варіант): *Від москаля поли вріж та тікай* [25: 76]; *Од чорта одхристилися, а від москаля не одмолилися* [25: 76]; “Тату, лізе чорт у хату!” – “Дарма, аби не *москаль*” [25: 76]; “Хто йде?” – “Чорт!” – “Добре, доню, аби не *москаль*” [25: 76]; *Москаль з бісом порадилися, та й на лихо понадилися* [25: 76]; *Вижу, що чорт москаля ніс у хижу* [25: 76]; *Хоч добрий чоловік, та москаль* [25: 78]; *Москаль не свій брат* [25: 76]; *Не приходиться москаля дядьком звати* [25: 78]; *Не випадає*

москаля дядьком звать, а все дядюшка [25: 78]; як з **москаля** козак 'нікудишній, ніякий' [28: 96]. Остання з перелічених ідіом, пробудована за оксиморонним принципом, узагальнено сигналізує про концептуальну відмінність у ціннісних орієнтаціях та моделях поведінки між російським та українським етносами;

г) 'зłodійкуватість' (всього 5 од.): *Мабуть, москаль тоді красти перестане, як чорт молитесь Богу стане* [25: 77]; *Коли чорт та москаль що вкрали, то поминай, як звали* [25: 77]; *На вовка помовка, а москаль кобилу вкрав* [25: 77]; *Не за те москаля б'ють, що краде, а за те, щоб умів кінці ховати* [25: 77]; *Ти, москалю, і добрий чоловік, та шенелія твоя зłodій* [25: 77];

г) 'брехливість' і 'недотримання даного слова' (всього 12 од.): *Як скаже москаль сухо, то піднімайсь по самі уха, то ще замочишся* [25: 77]; *Москаль тоді правду скаже, як чорт молитесь стане* [25: 77]; *Казав москаль право, та й збрехав браво* [25: 77]; *Собака брехне – москаль віри поїме* [25: 77]; *Бов, бов по московській брехні* [25: 78]; *Москаль козака як раз огулить, а москаля й чорт не одурить* [25: 78]; *Москаля верти (не води)!* [25: 166]; *Москаля підвіз* [25: 590] 'збрехав'; *Підпускає москаля* (до жінок домощується або бреше) [25: 319]; *Попопам'ятаєш московський місяць* [25: 267]; *Московський підожди* (потривати) [25: 78]; *Московський час, як жидівський зараз* [25: 78];

д) 'злиденність' (всього 6 од.): *Москва на злиднях збудована та й злиднями годована* [25: 78]; *Москаль лихом чваниться і кожному під ніс з ним пхається* [25: 78]; *В Москву з грішми, з Москви з вішми* (Чув у Кобижчі од 80-літнього діда: одповів на раду – вдатись з справою проти пана) [25: 601]; *Москаль ликом в'язаний, у ликах ходє, та й всі у ликах воде* [25: 78]; *За москалем панство: коло ноги ременяки – і все господарство* [25: 77]; *Чортзна-що в лаптях, та то москаль* [25: 78]. Прикметно, що для українців символом злиденного життя північних сусідів було лико та вироби з нього;

е) 'немилосердність', 'агресивність' (всього 10 од.): *Москва сльозам не вірить* [25: 78]; *Москаль на сльози не вдаря* [25: 78]; *Про їдного москаля війна буде* [25: 77]; *Хоч убий москаля, то він зуби вискаля* [25: 77] *московське пожалування* [25: 78]; *Москаль не велик чоловік, та ба!* [25: 78]; *Не великий москаль, та страшний* [25: 78]; *Звичне, московська напасть* [25: 78]; *Мутить, як у селі москаль* [25: 182]; *Московське панування, то ... жартування* [25: 77];

є) 'хитрість' (всього 4 од.): *Москаль як ворона, та хитріший чорта* [25: 78]; *Москаль зна [дорогу] та ще питається* [25: 78]; *Невже б то москаль та дороги не знав? Ума питає!* [25: 78]; *Подай мені, Господи, той розум, що в москаля навпослі* [25: 631];

ж) 'набридливність' (всього 3 од.): *Домагається як москаль медалі* [28: 96]; *Де голова не лізе, туди москаль і влізе* [25: 585]; *Прив'язався як москаль* [28: 96];

з) 'лихослів'я' (всього 1 од.): *Москаль викрутнями перебувається (тим ж він скрізь погано лається)* [25: 77];

и) 'лінивість' (всього 1 од.): *Ні, хлопці! Його пора в Московію послати – там з його буде пан (про ледацю)* [25: 589]

і) 'підневільне становище' (всього 2 од.): *Москаль – казенна вець* [25: 76]; *Гарцює (радується) як москаль на вірвовці 'безпричинно радіє'* [28: 96].

Як можна побачити з внутрішньої форми проаналізованого фразеологічного матеріалу, багато одиниць ґрунтуються на зіставленні москаля і чорта як уособлення всієї нечистої сили. При цьому спостерігається або їх ототожнення, як, наприклад, у

паремії про москаля і чорта, що викрадають кобилу, або ж констатується перевага москаля у здатності чинити зло (і таких мікротекстів значно більше).

Висновки. Загалом, і кількість ідіоматичних одиниць, і їхня виразна оцінна забарвленість дають підстави стверджувати, що лексема *москаль* є номінацією етнолінгвокультурного типу, який сформувався на підставі кількасотрічного спілкування наших предків із російським етносом. Оскільки практично увесь час від постання Московського князівства, а згодом царства та імперії, українцям доводилося більш або менш ефективно протистояти експансивній загарбницькій політиці сусіднього народу, у їхній мовній свідомості закріпився негативний стереотип, що постав на узагальненні емпірично здобутих відомостей про національний характер та поведінкові особливості росіян. Саме цей, за своїм генезисом фольклорний, стереотип набув подальшого розвитку та деталізації у текстах художньої літератури XIX ст., де, за твердженням Т. Сукаленко, типаж *москаль* також “має переважно негативні характеристики” [23: 44].

Якщо проаналізувати кількість фразеологічних одиниць, що актуалізують ту чи іншу конотативну сему досліджуваного етноніма, то можемо виокремити ті риси, національного характеру росіян, які особливо вражали українців. Це, по-перше, брехливість, недотримання даного слова та пов’язане із цим віроломство (разом 16 од.); по-друге, жорстокість та агресія (10 од.); по-третє, здатність швидко прищеплювати свої погляди і моделі поведінки представникам інших народів (10 од.). Остання риса, як видно з текстів паремій, первісно суб’єктивно трактувалася як особливе сприяння москалям з боку демонічних сил, а об’єктивно може бути пояснена тим, що в руках росіян упродовж трьохсот років були важелі імперської колонізаторської політики, яка всіляко сприяла колабораціонізму і мімікрії, а вони, як відомо, є певними шляхами до якнайшвидшого винародовлення підкорених націй.

Прикметно, що в пареміях та фраземах про москаля жодного разу не згадуються члени його сім’ї, національні звичаї чи традиції (натомість таких стійких зворотів з компонентами *жид* і *циган* є досить багато), а це знову ж таки свідчить про те, що росіяни в мовній свідомості українців сприймалися винятково як загарбники, вороги, що провадять окупаційну діяльність, а не як люди, з якими можна мирно співіснувати і вести культурний обмін. Врешті, сучасна гібридна російсько-українська війна вкотре підтвердила справедливість і підставовість такого лінгвокультурного бачення північного сусіда.

Перспективи дослідження. Вважаємо, що провадити лексикологічні студії в зазначеному ракурсі на сьогодні особливо важливо, бо зібрані дані максимально повно продемонструють семантичні спектри (у тому числі й конотативні) лексичних одиниць національних мов. Нагромаджена в такий спосіб інформація допоможе розв’язати багато теоретичних питань (зокрема, про закономірності у поєднанні тих чи тих сем), а також практичних проблем (наприклад, лінгводидактичних, пов’язаних з вивченням певної мови як іноземної).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Авксентьев Л.* Сучасна українська мова. Фразеологія / Леонід Авксентьев. – Харків : Вища школа, 1988. – 134 с.
2. *Артеменко Г.* Логіко-практична модель фіксації народного досвіду українськими пареміями / Галина Артеменко // Мовознавчі студії. Випуск 2:

Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського. – Дрогобич, 2010. – С. 17–23.

3. Великий тлумачний словник української мови / укладач та головний редактор В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.

4. Гак В. Языковые преобразования / Владимир Гак. – Москва : Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 769 с.

5. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко ; Етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1908. – Т. II. – Вип. II. – С. 301–612.

6. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт. – Москва : Прогресс, 1985. – 452 с.

7. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [за ред. О. С. Мельничука] – Київ : Наукова думка, 1989. – Т. 3. – 552 с.

8. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика : нариси / Віталій Жайворонок. – Київ : Довіра, 2007. – 262 с.

9. Кароткі гiстагчыны слоўнік беларускай мовы / склад. А. М. Булыка ; Нац. акад. Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ. – Мінск : Беларуская навука, 2015. – 1038 с.

10. Кевлюк І. Термін “фразема” в етнолінгвістиці та лінгвокультурології / І. Кевлюк // Науковий вісник Криворізького держ. пед. ун-ту : зб. наук. праць. Філол. студії. – Кривий Ріг, 2011. – Вип. 6. – С. 252.

11. Манакін В. Мова і загальна симетрія універсуму / В. Манакін // Мовознавство. – 2011. – №3. – С. 26–40.

12. Мусієнко В. Українська етнографічна лексика: ідентифікація та типологія / В. Мусієнко // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 130–136.

13. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови / Іван Огієнко ; редакція і доповнення Юрія Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1988. – Т. III. – 416 с.

14. Онуфрійчук Г. Людина в українській етнофразеології: біполярна опозиція «людина – тварина» / Г. Онуфрійчук // Мовознавство. – 2015. – №5. – С. 67–74.

15. Потебня А. Эстетика и поэтика / Александр Потебня. – Москва : Искусство, 1976. – 616 с.

16. Процев'ят Т. Про деякі завдання етнологічного дослідження етнічної самосвідомості українців / Тарас Процев'ят // Науковий збірник Українського Вільного Університету : матеріали конференції “Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя заснування” (Львів, 13–14 лютого 1992 року). – Мюнхен-Львів, 1993. – С. 219–225.

17. Сілецький Ю. Стереотип єврея в традиційному світогляді українців / Юрій Сілецький // Нове життя старих традицій: Традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті : матеріали міжнародної наукової конференції в рамках V Міжнародного фестивалю українського фольклору “Берегиня” / за ред. проф. В. Давидюка. – Луцьк : Твердиня, 2007. – С. 239–245.

18. Словарь русского языка XI–XVII вв. / глав. редакторы С. Г. Бархударов, Ф. П. Филин, Д. Н. Шмелев и др. – Москва : Наука, 1975–2015. – Вып. 1–30.

19. Словарь української мови / збрала редакція журналу “Кієвская Старина” ; упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. – Київ. 1908. – Т. II. – 573 с.

20. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / голова ред. колегії Л. Л. Гумецька. – Київ : Наукова думка, 1977. – Т.1. – 631 с.
21. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – Київ : Наукова думка, 1975. – Т. IV. – 840 с.
22. Ставицька Л. “Чоловік (мужчина)” у концептосфері української фразеології / Леся Ставицька // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 118–129.
23. Сукаленко Т. Аксіологія лінгвокультурних типажів (“москаль”, “студент”, “священик”) / Тетяна Сукаленко // Українська мова. – 2015. – С. 38–47.
24. Тищенко О. Рецензія на: Мокиєнко В. М., Никитина Т. Г., Николаєва О. К. Большой словарь русских пословиц. – Москва : ЗАО “Олма Медиа Групп, 2010 / О. Тищенко // Мовознавство. – 2011. – № 3. – С. 93–94.
25. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис ; [упоряд., приміт. та вступна стаття М. М. Пазяка]. – Київ : Либідь, 1993. – 768 с.
26. Фаріон І. Тлумачення слова москаль / Ірина Фаріон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://newzz.in.ua/culture/1148875364-movoznavec-rina-faron-tlumachennya-slova-moskal.html>.
27. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – Київ, 1993.
28. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / Олександр Юрченко, Анатолій Івченко. – Харків : Вид-во “Основа” при Харківському державному університеті, 1993. – 176 с.
29. Якимович-Чапран Д. Етноніми як компоненти українських паремій (лінгвокультурні конотації) / Дарія Якимович-Чапран // Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования : сборник научных трудов VIII Международной научной конференции (Брест 23–24 ноября 2017 года) – Брест : БрГУ имени А. С. Пушкина, 2018. – Ч. I. – С. 115–122.
30. Якимович-Чапран Д. Лінгвокультурні конотації етноніма *циган* / Дарія Якимович-Чапран // Вісник Львівського університету. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2018. – С. 307–318. – (Серія філологічна ; вип. 68).

REFERENCES:

1. Avksentiev, L. (1988). *Suchasna ukrainska mova. Frazeolohiia*. Kharkiv: Vyscha shkola. [In Ukrainian]
2. Artemenko, H. (2010). Lohiko-praktychna model fiksatsii narodnoho dosvidu ukrainskymu paremiiamy. *Movoznavchi studii*, Drohobych, 2, 17–23. [In Ukrainian]
3. Busel, V. T. (Ed.). (2000). *Velykyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy*. Kyiv, Irpin: Perun. [In Ukrainian]
4. Nak, V. (1998). *Yazykovye preobrazvaniya*. Moskva: Shkola “Yazyki russkoj kultury”. [In Russian]
5. Franko, I. (1908). Halysko-ruski narodni prypovidky. In *Etnotrafichna komisiiia Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, vol. II, issue II*, 301–612). Lviv. [In Ukrainian]
6. Humboldt, V. fon. (1985). *Yazyk i filosofiya kultury*. Moskva: Progress. [In Russian]
7. Melnychuk, O. S. (Ed.). (1989). *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy* (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
8. Zhaivoronok, V. (2007). *Ukrainska etimolohivystyka*. Kyiv: Dovira. [In Ukrainian]

9. Bulyka, A. M. (2015). *Karotki historychny slounik belaruskai movy*. Minsk: Belaruskaja navuka. [In Belarusian]
10. Kevliuk, I. (2011). The term «phraseme» in etnolinguistics and linguistic culture. *Philological Studies: The Scientific Publication of Kryvyi Rih State Pedagogical University*, 6(1), 249-254. <https://doi.org/10.31812/filstd.v6i1.801>
11. Manakin, V. (2011). Mova i zahalna symetriia universumu. *Movoznavstvo*, 3, 26–40. [In Ukrainian]
12. Musiienko, V. (2006). Ukrainska etnohrafichna leksyka: identyfikatsiia ta typolohiia. *Movoznavstvo*, 2–3, 130–136. [In Ukrainian]
13. Ohienko, I. (Mytropolyt Ilarion). (1988). *Etymolohichno-semantychnyi slovnyk ukrainskoi movy*. Mulyk-Lutsyk, Yu. (Ed.), vol. 3). Vinnipeg. [In Ukrainian]
14. Onufriichuk, H. (2015). *Liudyna v ukrainskii etnofrazeolohii: bipoliarna opozytisia "liudyna – tvaryna"*. *Movoznavstvo*, 5, 67–74.
15. Potebnia, A. (1976). *Estetika i poetika*. Moskva: Isskustvo. [In Russian]
16. Protseviat, T. (1993). Pro deiaki zavdannia etnolohichnoho doslidzhennia etnichnoi samosvidomosti ukraintziv. In *Naukovi zbimky Ukrainkoho Vilnoho Universytetu : Materialy konferentsii "Ukrainskyi Vilnyi Universytet: z mynuloho v maibutnie. Do 70-richchia zasnavannia", 1992 February 13–14*, 219–225). Miunkhen-Lviv. [In Ukrainian]
17. Ciletskyi, Yu. (2007). Stereotyp yevreia v tradytsiinomu svitohliadi ukraintziv. In Davydiuk, V. (Ed.), *Nove zhyttia starykh tradytsii: Tradytsiina ukrainska kultura v suchasnomu mystetstvi i pobuti : Materialy mizhnarodnoi naukovi konferentsii v ramkakh V Mizhnarodnoho festyvaliu ukrainskoho folkloru "Berehynia"*, 239–245). Lutsk: Tverdnyia. [In Ukrainian]
18. Barkhudarov, S. H., Fylyn, F. P. & Shmelev, D. N., (Eds). (1975–2015). *Slovar russkogo yazyka XI–XVII vv.*, issues 1–30). Moskva: Nauka. [In Russian]
19. Hrinchenko, B. (1908). *Slovar ukrainskoi movy*, vol. 2. Kyiv. [In Ukrainian]
20. Humetska, L. L. (Ed.). (1977). *Slovyk staroukrainskoi movy XIV–XV st.*, vol. 1). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
21. Bilodid, I. K. (Ed.). (1975). *Slovyk ukrainskoi movy*, vol. 4. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
22. Stavyska, L. (2006). "Cholovik (muzhchyna)" u kontseptosferi ukrainskoi frazeolohii. *Movoznavstvo*, 2–3, 118–129. [In Ukrainian]
23. Sukalenko, T. (2015). Aksiolohiia linhvokulturnykh ty pazhiv ("moskal", "student", "sviashchenyk"). *Ukrainska mova*, 2, 38–48. [In Ukrainian]
24. Tyshchenko, O. (2011). (Review of "Bolshoi slovar ruskyykh poslovyts" by Mokyenko, V. M., Nykytyna, T. H., Nykolaeva O. K.). In *Movoznavstvo*, 3, 93–94. [In Ukrainian]
25. Nomys, M. (1993). *Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe*. Paziak, M. M. (Ed.). Kyiv: Lybid. [In Ukrainian]
26. Farion, I. (2011). *Tlumachennia slova moskal*. Retrieved from <http://newzz.in.ua/culture/1148875364-movoznavec-rina-faron-tlumachennya-slova-moskal.html>. [In Ukrainian]
27. Bilonozhenko, V. M., Vynnyk, V. O. & Hnatiuk, I. S. (1993). *Frazeolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy*, vol. 1–2). Kyiv. [In Ukrainian]
28. Yurchenko, O. & Inchenko, A. (1993). *Slovyk stiikykh narodnykh porivnian*. Kharkiv: Vyd-vo "Osnova". [In Ukrainian]
29. Yakymovych-Chapran, D. (2018). Etnonimy yak komponenty ukrainskykh paremii (linhvokulturni konotatsii). In *Slavyanskie yazyki: sistenno-opisatelnyj i sociokulturnyj*

aspekty issledovaniya. Sbornik nauchnyh trudov VIII Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii (Brest, 2017 November 23–24, part 1, 115–122). Brest. [In Ukrainian]

30. Yakymovych-Chapran, D. (2018). Linhvokulturni konotatsii etnonima tsyhan. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria filolohichna*. Lviv, 68, 307–318. [In Ukrainian]

Стаття надійшла до редколегії 10. 02. 2020

доопрацьована 01. 03. 2020

прийнята до друку 07. 03. 2020

**ETHNONYM *MOSKAL* AS A COMPONENT OF UKRAINIAN PHRASES AND
PAREMIES:
A LINGCULTURAL ASPECT**

Daria Yakymovych-Chapran

*Lviv Ivan Franko National University
Department of Ukrainian Applied Linguistics,
1/233 Universitetska Str, Lviv, Ukraine, 79001,
phone (0322) 239 43 55
e-mail: darusja.jak@gmail.com*

The lexeme *moskal* appeared in the Ukrainian language at the beginning of the 16th century. Compilers of the Etymological Dictionary of the Ukrainian Language claim that the word *moskal* is borrowed from the Polish language. However, the observations of I. Ohienko as well as the author of the article, based on word-forming activity, the first fixations in written texts and frequency of use, give reasonable grounds to believe that the ethnonym originated on the East Ukrainian territory (or on the Ukrainian-Belarus border) and later spread to other territories of Ukraine, Poland, Slovakia and the Czech Republic.

The ethnonym *moskal* as well as the related names *moskva*, *moskalyk*, *moskovskyyi*, are components of 59 stable phrases. The inner form of paremies and phrases with a component *moskal* helps to reveal the presence of the connotative family, the absolute majority of which contain a negative assessment: 1) 'difference from Ukrainians by language'; 2) 'large population'; 3) 'treachery' and 'wickedness'; 4) 'greediness'; 5) 'dangerous influence on those who are in close contact'; 6) 'thievery'; 7) 'mendacity' and 'non-keeping to the word'; 8) 'poverty'; 9) 'ruthlessness', 'aggressiveness'; 10) 'cunning'; 11) 'boredom'; 12) 'foul language'; 13) 'laziness'; 14) 'servitude'.

If we analyze the number of phraseological units actualizing this or that connotative semen of the studied ethnonym, we will be able to distinguish those traits of the national character of the Russians, which particularly affected the Ukrainians, i.e. mendacity, non-keeping to the word and treachery (altogether 16); cruelty and aggression (10 units); ability to quickly impart their views and behaviours on representatives of other nations (10 units). It is obvious that *moskal*'s family members, national customs or traditions are never mentioned in the paremies and phrasemas about *moskal* (by the way, there are quite a few such idioms with components of *Jews* and *Gypsies*), and this indicates that the Russians in the linguistic minds of Ukrainians are seen only as invaders, enemies conducting occupation activities, and not as people with whom one can coexist peacefully and participate in cultural exchange. Finally, the modern hybrid Russian-Ukrainian war once again confirmed the fairness and grounds for such a linguistic and cultural vision of the northern neighbour.

Keywords: connotation, ethnonym, sema, internal form, phrasema, idiom, axiological component of meaning.